

Politikai szövegek és fordítástudomány

1. rész: A kritikai diskurzuselemzés gyökerei, legfontosabb iskolái

Bánhegyi Mátyás

E-mail: banhegyi.matyas@kre.hu

Kivonat: A tanulmány a kritikai diskurzuselemzés (CDA) előzményeit és meghatározó iskoláit ismerteti. Vázlatosan leírja a kritikai diskurzuselemzés kialakulását, nyelvészeti és nyelvfilozófiai gyökereit, rövid történetét és előzményeit. Ezt a legjelentősebb kritikai diskurzuselemző iskolák rövid bemutatása követi. Kitér Fairclough, a Wodak által vezetett bécsi csoport, Maas és van Dijk munkásságára, valamint vázlatosan beszámol ezen iskolák kritikai diskurzuselemzési megközelítéseiről. A kritikai diskurzuselemzés lehetséges fordítástudományi – pontosabban a politikai szövegek fordításának kutatása terén sürgetett – adaptációja kapcsán a cikkben részletesebben foglalkozik a van Dijk-féle diskurzuselemzési irányzat alaptételeivel, alapelveivel és céljaival. A fordítástudományi adaptáció tekintetében emellett érvel, hogy a van Dijk-i diskurzuselemzési irányzat alaptételei elméleti síkon felhasználhatók fordítástudományi kutatások céljaira. Az esszé zárásképpen emellett foglal állást, hogy a fordítástudományi kutatásokban kívánatos lenne a van Dijk-i CDA adaptációja, hiszen ez a megközelítés kielégíti a fordítástudománynak a politikai szövegek fordítása kutatása terén elfogadott azon nézetét, hogy az elemzett szöveggel összefüggésbe hozható társadalmi és politikai célokat, valamint az azok megvalósításának nyelvi eszközeit a fordítástudományi kutatásoknak érinteniük kell.

Kulcsszavak: politikai diskurzus, kritikai diskurzuselemzés, kritikai diskurzuselemző iskolák, a van Dijk-féle CDA és adaptációja

1. Bevezető

A kritikai diskurzuselemzés olyan szövegnyelvészeti tudományterület, amely arra keresi a választ, hogy a szövegjellemzők hogyan tükrözik azt a hatalmi, ideológiai és politikai környezetet, ahol az adott szöveg (beleértve ebbe a fordítás révén keletkező szövegeket is) íródott, illetve ahol a szöveget befogadják. Három részből álló tanulmánysorozatunk 1. része a kritikai diskurzuselemzés előzményeit és legmeghatározóbb iskoláit ismerteti, a 2. rész a fordítástudomány terén megjelent, politikai szövegekkel összefüggő kutatásokat összegzi, valamint az e területen megjelent kritikai diskurzuselemzési tanulmányokat foglalja össze, míg a 3. rész van Dijk kritikai diskurzuselemzési modelljét részletezi, és bemutatja, hogy az elemzési modell hogyan adaptálható politikai szövegek fordítástudományi elemzésének céljára.

Jelen tanulmányunkban először a kritikai diskurzuselemzés kialakulásáról írunk, amit a legjelentősebb kritikai diskurzuselemző iskolák rövid ismertetése követ. A cikk a van Dijk-féle irányzat alaptételeinek, alapelveinek és céljainak ismertetésével zárul.

2. A kritikai diskurzuselemzés nyelvészeti gyökerei és rövid története

A kritikai diskurzuselemzés (a továbbiakban CDA az angol elnevezés rövidítése alapján) az 1980-as években a Hodge és Kress (1979), valamint a Fowler és Kress (1979) nevével fémjelzett kritikai nyelvészetből fejlődött ki. A kritikai nyelvészet – és a későbbiekben a CDA – igen ambiciózus célt tűzött maga elé: „láthatóvá (illetve láthatóbbá) tenni az ideológia és a nyelvhasználat kapcsolatát, amelynek segítségével az aktuálisan jelen lévő ideológia különféle társas helyzetekben létrejövő szövegekben kifejeződik és reprodukálódik” (Munday 2007: 198¹). Ezen kutatásokat az mozgatta, hogy „azokat az értékrendeket és hiteket, amelyek a szövegben megjelennek – tehát a szövegekben megmutatkozó *ideológiát* – leírassák” (Simpson 1993: 5, Simpson kiemelése; hivatkozva: Munday 2007: 198).

Ezt az alapvetően funkcionális természetű megközelítést arra alapozták, hogy a nyelv reprodukálja az ideológiát. A CDA kutatások egyfelől arra kíváncsiak, hogy a szövegfelszín elemei szemantikailag hogyan funkcionálnak, másfelől pedig leírják és megmagyarázzák, hogy a politikai szövegek ezen elemei hogyan járulnak hozzá a hatalom reprodukciójához és fenntartásához. A CDA éppen ezért valóban multidiszciplináris tudomány, amely számos tudományterületre támaszkodik, és amely számos tudományterület felfedezéseit integrálta magában. Megemlítendő, hogy „hasonló kritikai megközelítések megjelentek a szociolingvisztika, a pszichológia és a társadalomtudományok terén is” (van Dijk 2001: 352). A következőkben röviden ismertetjük a CDA kialakulásának történetét.

2.1 A CDA kialakulásának rövid története

A CDA története valójában Arisztotelésszel és a felvilágosodás korával kezdődött. Ám a terjedelmi korlátok miatt a továbbiakban a CDA közvetlen, tehát XX. századi előzményeivel foglalkozunk. Tudnivaló, hogy a CDA alapjai a nyugati marxista nyelvfilozófiával, társadalomtudományi kutatásokkal, nyelvészettel és szociológiával hozhatók összefüggésbe, amely tudományterületek „a társadalom társas viszonyait helyezték kutatásaik előterébe” (Fairclough és Wodak 1997: 260) annak érdekében, hogy a társadalom hatalmi relációit feltérképezhessék.

Az orosz nyelvészek-nyelvfilozófusok közül Volosinov és Bahtyin szociolingvisztikai kapcsolódású munkái járultak hozzá legközvetlenebb módon a CDA kialakulásához. Az 1920-as és az 1930-as években Volosinov, illetve az 1960-as és 1970-es években Bahtyin foglalkozott a nyelv, a hatalom és a társadalmi csoportok kapcsolatával. Volosinov és Bahtyin arra az eredményre jutott, hogy a nyelvi jelek valójában az ideológia megtestesítői, és hogy minden nyelvhasználat szükségszerűen ideológiát is hordoz magában

¹ Az angol idézeteket a tanulmány szerzője fordította magyarra.

(Fairclough és Wodak 1997). Ez egyben azt is feltételezi, hogy ideológiamentes nyelvhasználat nem létezik: Bahtyin és Volosinov értelmezésében a nyelvi jelek használatában az osztályharc nyilvánul meg, hiszen ezen harc egyik megnyilvánulása a szavak jelentésével kapcsolatos ideológiai csatározás (Fairclough és Wodak 1997).

A nyelvészet mellett a filozófia volt az a másik tudományterület, amely inspirálólágg hatott a CDA-ra. A nyugati marxista befolyás az olasz filozófus, Gramsci művein keresztül gyakorolt hatást a CDA-ra. Az 1920-as és 1930-as években írott munkáiban Gramsci főként az uralkodó osztályok hegemoniájával és annak hatásaival foglalkozott. Gramsci az ideológiát mint a hegemonia társadalmi fenntartásának, illetve normalizációjának eszközeként értelmezte. A kapitalista berendezkedéssel összefüggésben pedig azt vizsgálta, hogy „a mindennapi élet társadalmi szerkezete és az ahhoz kapcsolódó társadalmi interakciók hogyan segítik elő a kapitalista társadalmi berendezkedés fenntartását” (Forgacs, idézi Fairclough és Wodak 1997: 261).

A CDA-ban a nyugati marxista befolyás másik forrása a 1960-as és 1970-es évek meghatározó filozófiai áramlata, a frankfurti iskola. A nyelvfilozófiával foglalkozó Adorno, Benjamin, Habermas és követőik úgy tartották, hogy a nyelv nem létezhet az őt körülvevő történelmi és társas kontextus nélkül. Azt vallották, hogy egy kritikai alapokra épülő tudománynak önreflexívnek kell lennie, és figyelembe kell vennie azon történelmi kontextust, amelyben a vizsgált nyelvi és társas interakció lezajlik (Fairclough és Wodak 1997). A frankfurti iskola értelmezésében a nyelv és a hatalom elválaszthatatlanok egymástól, a nyelv pedig nem létezhet hatalmi relációk szükségszerű kifejezése nélkül. Utopisztikus megközelítésükben olyan ideális beszédhelyzetet feltételeztek, ahol „az interakció a hatalmi relációk megjelenése, beszüremlése nélkül megy végbe” (Fairclough és Wodak 1997: 261).

A hegemonia állandósítására irányuló törekvések Gramsci-féle megítéléséhez hasonlóan az 1950-es és 1960-as évek egyik meghatározó filozófusa, Althusser az ideológiát mint az „intézményesített társas kapcsolatokba ágyazott tárgyiasult [verbalizált] gyakorlatot” (Fairclough és Wodak 1997: 261) értelmezte és úgy vélte, az ideológia az élet minden területén jelen van. Althusser véleménye szerint az ideológia legfontosabb hatása az, hogy a társas lényként funkcionáló embereket különféle módokon egymáshoz képest pozicionálja (Fairclough és Wodak 1997: 261). Ez valójában azt takarja, hogy az ideológia révén a társadalom minden tagja egyedi helyzettel és szereppel rendelkezik abban a hierarchikus berendezkedésű társas közegben, amelynek tagja.

A főként az 1970-es években alkotó Foucault szembe fordult a marxista elméletekkel, és az előbbieken részletezett ideológia-felfogásokkal. Foucault értelmezésében az ideológiát magában foglaló szöveg olyan emberi társas viszonyokra épülő tudásrendszer tüköröz, amely a modern társadalmakban a hatalmat birtokló társadalmi csoportok számára a hatalmi helyzetet biztosítja (Fairclough és Wodak 1997). Azaz Foucault véleménye szerint a hatalom és az ideológia nem az osztályharc révén jön létre, hanem az egyének által birtokolt tudás révén reprodukálódik. Ezek a gondolatok a modern kritikai diskurzus-elemzések szociálpszichológiai dimenzióiban élnek tovább.

A nyelvfilozófia és a társadalomtudomány felfedezéseire építve a nyelvészet legkorábban az 1970-es években kezdett el foglalkozni a hatalomnak a diskurzusban megjelenő nyelvi realizációival. A '70-es években a francia Pêcheux a diszkurzív formák ideológiai hatására, és annak az embereket mint társas lényeket pozicionáló képességére hívja fel a figyelmet (Fairclough és Wodak 1997). Althusserhez hasonlóan Pêcheux azon a véleményen van, hogy bár a beszélőt tartják a diskurzus forrásának, a valóságban azonban a beszélőt saját ideológiája már pozicionálja, tehát a beszélő akaratlanul is reprodukálja az általa birtokolt ideológiát. A beszélő által birtokolt ideológia pedig még hosszabb távon sem változik meg, hacsak alapvető és nagymértékű társadalmi változások nem következnek be.

A szintén kritikai nyelvészettel foglalkozó, és az 1970-es években Angliában tevékenykedő Fowler, Hodge és Kress a szövegelemzés gyakorlati aspektusaira (beleértve ebbe a nyelvtani szerkezeteket is) összpontosít a Pêcheux-féle elvontabb megközelítés ellenpontjaként. Fowler, Hodge és Kress úgy véli, hogy egy adott szövegben használt nyelvtani jelenségek mind-mind jelentéssel bíró választást tükröznek, hiszen a szövegalkotónak számos más, az adott nyelvben használt nyelvtani megoldás állt volna rendelkezésére ugyanazon tartalom kifejezésére (Fairclough és Wodak 1997). A fenti kutatók ebből arra következtettek, hogy az aktuálisan használt nyelvtani elemeknek ideológiai töltése van, és a szerző ideológiai álláspontjára hívják fel a figyelmet. Így alakult ki az a nézet, hogy a nyelvtannak ideológiai hatása lehet (Fairclough és Wodak 1997). A legutóbb említett kritikai nyelvészek továbbá arra is felfigyeltek, hogy bizonyos szavak – azaz az élmények bizonyos szavakkal történő visszaadása – is megjeleníthetnek ideológiát, és maguknak is lehet ideológiai hatása (Fairclough és Wodak 1997). Az erre a felfedezésre alapuló kutatások legeklektánsabban a médiatizált kommunikáció, és annak fordítása témájában megjelenő kritikai elemzésekben tapinthatók (pl. Baker 2006).

Az 1980-as években a szemiotikával foglalkozó Hodge, Kress, van Leeuwen, Threadgold, Fairclough, Lemke és Thibault a képi megjelenítés elemzésével foglalkozik (Fairclough és Wodak 1997), valamint a képi megjelenítés és az azt leíró nyelv összefüggéseit tárgyalják. Az elemzési módszer vonatkozásában Kress és van Leeuwen azon a véleményen van, hogy a műfaj és az intertextuális megközelítés a konvencionális nyelvi elemzés mellett központi témává vált (Fairclough és Wodak 1997: 264). Ez azt mutatja, hogy a konvencionális elemzési eljárások mellett megjelent egy új irányzat, amely a szöveget annak ideológiai és intertextuális környezetében vizsgálja: ez az irányzat tulajdonképpen az ennél jóval mélyrehatóbb és komplexebb CDA-ban teljesebb ki.

3. A kritikai diskurzuselemzés legfontosabb iskolái

A jelenlegi CDA nyelvre és diskurzusra összpontosító alapjait a kritikai nyelvészek fektették le, ahogy azt az előző pontban kifejtettük. Ebben a részben a CDA legtermékenyebb és tudományos szempontból legnagyobb hatással bíró

szerzőit ismertetjük. Kitérünk Fairclough, a Wodak által vezetett bécsi csoport, majd Maas és van Dijk munkásságára.

Fairclough a diskurzus elemzését társadalmi perspektívából képzei el. Fairclough azt vizsgálja, hogy a nyelv hogyan fejezi ki a társas relációkat és a társadalom felépítését. Nézete szerint „a dominancia realizációinak társas reprodukcióját” (Fairclough 1995: 24) a beszélők diszkurzív eszközök segítségével hozzák létre. Fairclough véleménye szerint „a természetesnek tekintett, ideológiai természetű implicit propozíciók áthatják a diskurzust, és részük van az emberek társas pozícióinak kijelölésében” (Fairclough 1995: 21). Ez azt is mutatja, hogy a diskurzus folyamán és révén a kommunikációban részt vevő partnerek tudattalanul elfogadják egymás társadalmi helyzetét, és a hozzájuk köthető hatalmi relációkat. Fairclough (1995) úgy véli, hogy a hatalom diskurzusban történő reprodukciója észrevétlenül történik, és hogy minden, a kommunikációban részt vevő partner elfogadja a diskurzusban megjelenített hatalmi viszonyokat anélkül, hogy ezeket megkérdőjelezné.

Fairclough (1992) a CDA oktatási implikációira is kitér, és a kritikai nyelvi tudatosság (Critical Language Awareness – CLA) megteremtését sürgeti. A CLA a nyelv kritikai tanulmányozása (Critical Language Study – CLS) nevű megközelítésen alapul. A CLS-t Fowler, Hodge és Kress kritikai nyelvészeti munkájára alapozza Fairclough (1992). A CLS a következő öt elméleti alapvetésen nyugszik:

- (1) a diskurzus alakítja a társadalmat, és a társadalom is alakítja a diskurzust, azaz „a nyelvhasználat társadalmilag determinált, és [...] a használt nyelv attól a társas szituációtól is függ, ahol a nyelvet éppen használják” (Fairclough 1992: 8);
- (2) a diskurzus tudást, társas relációkat és társas identitást jelenít meg; azaz tágabb értelemben a diskurzus hatással van a társadalomra. A nyelv megjeleníti a beszélőt körülvevő világot és annak élményeit, továbbá hozzájárul a társas relációk és a társas identitás kialakulásához;
- (3) a diskurzust a hatalmi relációk is formálják, a diskurzust pedig áthatja az ideológia, ami azt feltételezi, hogy a társadalom hatással van a diskurzusra: a nyelvhasználat és a nyelvi variánsok az azokat használó személyek által birtokolt társadalmi hatalom tükrében lesznek többé vagy kevésbé elfogadottak, „értékesek”;
- (4) a hatalmi harcokban központi szerephez jut a diskurzus alakítása: a konvencionizált diskurzusnak társadalmi hatása van, ebből kifolyólag a diskurzus kontrollálása egyúttal az adott társadalom viszonylatában birtokolt dominanciát is jelenti;
- (5) a CLS azt mutatja be, hogyan hat egymásra a társadalom és a diskurzus, azaz a CLS leírja a diskurzus és a társadalom között fennálló bonyolult összefüggéseket.

Ezen elméleti alapokra támaszkodva Fairclough (1992) megmutatja az általa kidolgozott elméleti keretnek a nyelvi oktatás területén történő gyakorlati alkalmazását. A nyelvi oktatásban felhasznált keretet CLA-nak hívja, amelynek

véleménye szerint a nyelvi képzés egyik meghatározó elemének kellene lennie. Mint fentebb láthattuk, Fairclough (1992) modellje elsősorban a hatalomra és az ideológiára alapozott társas relációkra összpontosít, és az ezzel kapcsolatos öt elméleti tézisével megteremti a későbbiekben kialakuló CDA megközelítések alapjait. Fairclough (1992) azonban elméletében nem tér ki a diskurzus olyan lényeges jellemzőire, mint a történelmi és a kulturális kontextus.

Egy másik iskola, a bécsi csoport, amelyhez Wodakot, Lutz-ot és Matouscheket sorolhatjuk, elsősorban implicit módon megjelenő előítéletet hordozó megnyilvánulásokkal foglalkozik: olyan szövegekkel, amelyek ezzel együtt önmagukat előítéletet nem tartalmazónak tüntetik fel. A bécsi csoport célja, hogy az ilyen diskurzus elemzéséhez elemzési eszközzel szolgáljon annak érdekében, hogy „az előítéletet hordozó megnyilvánulásokat elemezni lehessen, valamint hogy sikerüljön azonosítani és kimutatni azon rejtett kódolókat és utalásokat, amelyek előítéletes diskurzusokban fellelhetők” (Fairclough és Wodak 1997: 266). Ez a megközelítés annak feltérképezésére kiváló, hogy a szövegalkotók milyen olyan utalásokat használnak, amelyeket olvasóik csak akkor tudnak megérteni és értelmezni, ha jól ismerik az adott szöveg témáját, illetve az ahhoz kapcsolódó kulturális és társas háttérrel. Fairclough és Wodak (1997: 266) szerint ezen stratégia révén a szövegalkotó „elháríthatja magáról a felelősséget, hiszen semmit sem fogalmazott meg explicit módon”. Ezen megközelítés legfontosabb jellemzője tehát az, hogy „szisztematikusan integrálja mindazt a rendelkezésre álló háttér-információt, amely az adott szöveg különféle rétegeinek elemzéséhez és értelmezéséhez szükséges lehet” (Fairclough és Wodak 1997: 266).

Egy másik, Maas nevéhez köthető megközelítés intertextuális és hermeneutikai alapú. Maas abból indul ki, hogy „a szövegelemzés akkor válik diskurzuselemzéssé, ha az elemzés képes kimutatni, hogy a szöveg hogyan aránylik az azzal egyidejűleg létező történelmi alapokon nyugvó társas gyakorlathoz” (Maas, idézi: Fairclough és Wodak 1997: 267). Maas megközelítésében a diskurzuselemzés azon szabályszerűségeket vizsgálja, amelyek „egy adott diskurzusban található, ill. azt létrehozzák, azaz amelyek egy szöveget [pl.] fasiszta szöveggé tesznek. Minden szöveg szinkronikus és diakronikus módon más szövegekhez kapcsolódik [...], éppen ezért] a kontextust figyelembe nem vevő elemzés nem hozhat eredményt” (Fairclough és Wodak 1997: 267). Ez a kontextuális és intertextuális alapokon nyugvó megközelítés azonban kizárólag bizonyos olyan műfajok, és csak olyan meghatározott szövegtémák esetében alkalmazható, ahol az intertextualitás kiemelkedően fontos szerepet kap.

Az utolsó CDA megközelítés, amelyet jelen tanulmányunkban bemutatunk, a van Dijk-féle CDA. Elméletének megalkotásakor van Dijk abból indul ki, hogy a diskurzus valójában egyfajta társas stratégia. A modell – mint később látni fogjuk – a hatalom és az ideológia vonatkozásában több szempontot kínál, és jobban felhasználható szövegszintű elemzések céljára, mint Fairclough hasonló részletességgel kidolgozott rendszere, hiszen van Dijk megközelítésében helyet kap a társas, a kulturális és a történelmi szövegi jellemzők vizsgálata, valamint az azok értelmezéséhez és magyarázatához nélkülözhetetlen háttérismertek bemutatása és integrálása is. Van Dijk (1985, 1993) a diskurzust annak

társas, kulturális és történelmi kontextusában dinamikus módon vizsgálja: véleménye szerint minden egyes fenti kontextuális jellemző hatással van nemcsak az összes többi jellemzőre, hanem az adott körülmények között létrejövő szövegre is. Meggyőződése, hogy a CDA-nak a szövegjellemzőket a szöveg vonatkozásában fennálló társas, kulturális és történelmi kontextusba ágyazva kell elemeznie, értelmeznie és magyaráznia.

Van Dijk számos CDA irányzatot kritizál, mivel azok nem képesek „leírni, hogy a társas struktúrák miképpen befolyásolják a diskurzusban fellelhető struktúrákat, illetve hogy a társas struktúrákat pontosan milyen módon adja vissza, reprodukálja, erősíti meg, legitimálja vagy ássa alá a beszélt és az írott nyelv” (Fairclough és Wodak 1997: 265). A van Dijk-féle szociokognitív megközelítés azt hangsúlyozza, hogy „a szövegértésben és a szövegprodukciónban a különféle sémák [az egyén által bitokolt tudás mentális reprezentációi] [...] jelentős szerephez jutnak” (Fairclough és Wodak 1997: 266). Van Dijk továbbá fontosnak véli, hogy a kogníciót, azaz a nyelvet a társadalommal és kultúrával összekötő köztes, mentális elemet is figyelembe kell venni a CDA megközelítések terén, hiszen „nem lehet és nem is szükséges *direkt* összefüggésbe hozni a diskurzusban és a társadalomban fellelhető struktúrákat” (Fairclough és Wodak 1997: 265, a szerző kiemelése). Lényeges megjegyezni azt is, hogy van Dijk a kvantitatív és a kvalitatív elemzési eszközöket együttesen használja, és a korábbi elméleteknél nagyobb számú kontextuális jellemzőt vesz figyelembe a diskurzus elemzésénél, amelynek eredményeképpen alapos és átfogó szövegelemzést lehetővé tevő, jól megtervezett, illetve felépített CDA megközelítést alkot meg.

A 4. pontban van Dijk (1993, 1997, 2001, 2003) CDA megközelítését mutatjuk be, azon belül is részletesen tárgyaljuk az elmélet egyik alkotóelemét, a diskurzus-társadalom hatásmodellét, amelyen a van Dijk-féle CDA megközelítés alapul. Amint a tanulmányosorozat 3. részében látni fogjuk, a diskurzus-társadalom hatásmodell kiválóan adaptálható fordítástudományi kutatások céljára.

4. A van Dijk-féle kritikai diskurzuselemzés alaptételei, alapelvei és céljai

Mint azt fent röviden kifejtettük, jelenleg a van Dijk-féle CDA nyújtja a legteljesebb és legmélyrehatóbb elemzési eszközt a politikai szövegek szövegközpontú elemzése terén. Az alábbiakban a van Dijk-féle CDA mögött húzódó alaptételeket ismertetjük, majd magát a van Dijk-i CDA alapját alkotó elméleti téziseket. Végül pedig a van Dijk-féle CDA céljait írjuk le.

4.1. A van Dijk-féle CDA alaptételei

Fairclough és Wodak (1997) tanulmánya alapján megállapítható, hogy van Dijk CDA megközelítése (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért „van Dijk-i CDA”) mögött az alábbi nyolc alaptételt fedezhetjük fel (vö. van Dijk 2001).

1. A CDA társadalmi problémákra összpontosít. A CDA valójában a társadalmi folyamatok és problémák nyelvi és szemiotikai aspektusait elemzi (Fairclough és Wodak 1997). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a CDA-ban számos tudományterület találkozik, így az elemzés révén a van Dijk-i CDA-t valóban interdiszciplináris megközelítésnek tekinthetjük. A CDA középpontjában a társadalomtudományok nyelvészettel történő ötvözése áll. Erre az adja az alapot, hogy „a CDA egyik fő megállapítása, hogy a nagyobb társadalmi és politikai folyamatoknak és megmozdulásoknak nyelvi-diszkurzív megnyilvánulásai is vannak” (Fairclough és Wodak 1997: 271), és éppen ebből kifolyólag nyilvánvaló az, hogy a társas folyamatok (azaz a társadalomban fellelhető ideológiai és hatalmi relációk), valamint a politikai folyamatok leképeződnek a diskurzusban is.

2. A hatalmi relációknak diszkurzív megjelenése is van. Ahogy az előző alaptétel is utal erre, a van Dijk-i CDA „a hatalom terén az adott társadalomban jelen lévő társas és társadalmi kapcsolatok nyelvi és diszkurzív megnyilvánulásait írja le. Ez valójában annak a szisztematikus leírása, hogy a hatalmi relációkat a diskurzusban és annak segítségével hogyan reprodukálják, illetve hogyan változtatják meg” (Fairclough és Wodak 1997: 272). Így összegzésül megállapítható, hogy a hatalmi relációkat a diskurzusban is megfigyelhetjük.

Egy másik igen releváns felvetés a van Dijk-i CDA terén, amely a diskurzus és a hatalom, illetve a politika kapcsolatát érinti, az a Fairclough és Wodak (1997: 272) által „a diskurzus feletti rendelkezéssel összefüggő hatalomgyakorlásnak nevezett témakör”. Ez valójában azt takarja, hogy kinek van hatalma arra, hogy különféle hallgatóságnak címzett üzeneteket hozzon létre. Az ilyen hatalomnak az üzenet létrehozásának időpillanata, és az azt követő időszak szempontjából is van relevanciája: milyen célokat lehet elérni az ilyen hatalom révén „igába hajtott” diskurzussal a hatalmat birtoklók szempontjából rövid és hosszabb távon?

3. A diskurzus a társadalom és a kultúra alkotóeleme. A van Dijk-i CDA szerint dialektikus kapcsolat áll fenn a diskurzus, a társadalom, a kultúra és a hatalom között. Ez azt jelenti, hogy „minden egyes esetben, amikor a nyelvet használjuk, akkor egyúttal abban is részt veszünk, hogy a társadalmat és a kultúrát és ezekkel együtt a hatalmi relációkat is reprodukáljuk és/vagy átalakítsuk” (Fairclough és Wodak 1997: 273). Fairclough véleménye szerint (Fairclough, idézi: Fairclough és Wodak 1997: 273) a van Dijk-i CDA a társas és társadalmi kapcsolatok három olyan területét különbözteti meg, amelyet diszkurzív eszközökkel hozhatunk létre vagy alakíthatunk ki, illetve át: a reprezentációk, a relációk és az identitások világát. Ez sorrendben a következőket jelenti: a minket körülvevő világ mentális leképeződését; az emberek között fennálló társas és társadalmi viszonyokat; valamint az emberek társas, társadalmi és személyes identitását. Ebből következőleg elmondható, hogy a diskurzus egyúttal a valóságot is megjeleníti, társas és társadalmi viszonyokat és identitást generál és épít fel, valamint egy szövegen belül a realitás, a relációk és az identitások egységes világát is létrehozza. Ily módon a szavak

sorrendje, a stílus, a koherencia és a diskurzus egyéb tulajdonságai segítségével leírhatjuk, hogy a nyelvhasználó a szöveg révén hogyan építi fel és jeleníti meg ezeket a társas és társadalmi szerepeket, identitásokat és realitásokat (van Dijk 1997).

4. A diskurzusnak ideológiai hatása van. Azaz az ideológia úgy jeleníti meg, illetve hozza létre a társadalmat, hogy eközben a már meglévő egyenlőtlen hatalmi relációkat reprodukálja (Fairclough és Wodak 1997, van Dijk 1998). Éppen ezért annak érdekében, hogy az ideológia hatását le tudjuk írni, a szövegelemzés mellett meg kell értenünk és le kell írunk, hogy egy adott szöveget hogyan értelmezzük és hogyan fogadjuk a befogadók (milyen hatást vált ki bennük és belőlük a szöveg?), valamint hogy a diskurzus milyen társadalmi hatást fejt ki (Fairclough és Wodak 1997). Ehhez elengedhetetlen, hogy a diskurzust annak társas, társadalmi, kulturális és történelmi kontextusában értelmezzük és magyarázzuk. Erre az ideológia vonatkozásában még nagyobb szükség van, hiszen az ideológia implicit módon nyilvánul meg, és „olyan kulcsszavakhoz társul [pl. *szabadság, jog, rend* stb.], amelyek bizonyos ideológiai feltevéseket, tételeket aktiválnak [a befogadóban], ám ezeket explicit módon a szöveg nem mondja ki” (Fairclough és Wodak 1997: 275). Mivel ezen kulcsszavakat a befogadók nem azonosítják ilyen feltevésekként és tételekként és mert minden fenntartás nélkül elfogadják azok tartalmát, a CDA-nak mint kritikai tudományterületnek le kell írnia és meg kell magyaráznia, hogy az ilyen befogadó mechanizmusok hogyan működnek egy adott szöveg és a szövegalkotók, valamint a szövegbefogadók esetében (van Dijk 2006).

5. A diskurzus történelmi gyökerekkel rendelkezik. Tehát a „diskurzus nem jöhet létre kontextus nélkül, és nem lehet megérteni anélkül, hogy a kontextust figyelembe ne vennénk” (Duranti és Goodvin, idézi: Fairclough és Wodak 1997: 276). A pragmatikai megközelítésekkel összhangban a van Dijk-i CDA keretében végzett szövegelemzés, -értelmezés és -magyarázat csak akkor lehet megfelelő, ha az elemzés kiterjed a szövegnek az adott kontextusban való felhasználására, a szöveg kulturális és ideológiai kontextusára, valamint ha ismert, hogy milyen múltbeli eseményekhez kapcsolódik és milyen múltbeli eseményekre utal a kérdéses szöveg (Fairclough és Wodak 1997). Erre alapozva a CDA a kommunikatív szituációt, annak jellemzőit és az intertextualitást is figyelembe veszi, valamint az (inter)textuális utalásokat és jellemzőket is értelmezi.

6. A társadalom és a szöveg között fennálló kapcsolat nem direkt. Éppen ezért a van Dijk-i CDA összefüggéseket keres a társas, társadalmi és kulturális struktúrák és folyamatok, valamint a szövegjellemzők között, hiszen – ahogy azzal a fenti 3. pontban már korábban foglalkoztunk – a társas, társadalmi és kulturális struktúrák a diskurzusban a nyelvtani és lexikai jellemzők révén tükröződnek. Ez különösen szembevető politikai trendváltások, illetve a domináns többségi kultúra átalakulása esetén, hiszen ezeket részben a diskurzusban bekövetkező változások kísérik, részben pedig hatásukra új műfajok, illetve szövegtípusok jönnek (jöhettek) létre (Fairclough és Wodak 1997).

7. A diskurzuselemzés alapján véve értelmező és magyarázó jellegű. Van Dijk megközelítésében ez azt jelenti, hogy „[a] megértés nem egy *tabula rasa* mentén megy végbe, hanem az érzelmek, attitűdök és tudás alkotta háttér segítségével valósul meg” (Fairclough és Wodak 1997: 278). Azaz az elemzésnél tekintettel kell lenni a szöveg befogadójának érzelmi (érzelmek), formális (attitudinális) és kognitív (tudással összefüggő) sémáira (vagyis mentális reprezentációira). Ebből kifolyólag fontos tudni azt, hogy a befogadók milyen mentális reprezentációkkal rendelkeznek egy diskurzus megértésekor: azaz a szöveg érzelmi, formális és kognitív „kontextusát” is tanulmányozni kell (Fairclough és Wodak 1997) annak érdekében, hogy a fenti sémákat megalkothassuk. Ezzel egyidejűleg meg kell jegyeznünk, hogy a kontextus elemzése nagyon összetett probléma, és számos kontextuális jellemző vizsgálatát foglalja magában (van Dijk 1997). A kontextus elemzése adott esetben pedig igen szubjektív módon is megvalósulhat.

8. A diskurzus a társas cselekvés egyfajta formája. Ebből az alaptételből kitűnik, hogy a diskurzus a meglévő hatalmi relációkat reprodukálja, tehát a van Dijk-i CDA nyilvánvalóan olyan „társadalmilag elkötelezett tudományos paradigma” (Fairclough és Wodak 1997: 280), amely a hatalommal való visszaélés és a hatalmi dominancia minden formájára érzékenyen reagál (van Dijk 2002).

Az alábbiakban ismertetjük, hogy a jelenleg zajló, politikai szövegek terén végzett fordítástudományi kutatásokba hogyan és milyen mértékben illeszkednek bele a fent ismertetett alaptételek, azaz hogy elméleti síkon mennyire lehetséges a van Dijk-féle CDA-t fordítástudományi kutatások céljára felhasználni, adaptálni. Az áttekinthetőség kedvéért az alábbi felsorolásban található számok a fenti van Dijk-féle alaptételekre utalnak vissza.

1. A CDA társadalmi problémákra összpontosít: a fordítástudományi vizsgálatok legtöbbször olyan forrás- és célnyelvi szövegekkel dolgoznak, amelyek jelentős társadalmi és politikai folyamatokhoz kapcsolhatók a vizsgált időpillanat szempontjából.
2. A hatalmi relációknak diszkurzív megjelenése is van: a fordítás hozzájárulhat a hatalmi relációk megteremtéséhez vagy azok aláásásához a diskurzus által (vö. Baker 2006). Azaz a politikai szövegek fordítása vagy az uralkodó elit hegemoniájának fenntartásához járul hozzá, vagy éppen ezt a hegemoniát kívánja megtörni olyan szövegek megalkotása révén, amelyek ilyen célokra potenciálisan alkalmasak.
3. A diskurzus a társadalom és a kultúra alkotóeleme: mivel a fordított szövegek is beletartoznak a diskurzus fogalmába, elmondhatjuk, hogy a célnyelvi szövegek is részei a célnyelvi kultúrának és társadalomnak. Mint bármilyen szöveg, a fordítás is – hiszen önmaga is valójában szövegalkotás és mint ilyen a valóságot, a társadalmi berendezkedést és a társas identitásokat reprodukálja – képes arra, hogy a reprodukálja vagy megváltoztassa az aktuális társadalmi – illetve az ebbe beleértendő hatalmi – relációkat.

4. A diskurzusnak ideológiai hatása van: mivel a fordított szövegek is diskurzust alkotnak, a politikai jellegű célnyelvi szövegeknek szintén lehet ideológiai hatása. A fordítás reprodukálhatja az ideológiát, illetve a társadalmi és politikai hatalom révén fennálló egyenlőtlen társadalmi viszonyokat.
5. A diskurzus történelmi gyökerekkel rendelkezik: fordítás nem létezhet a fordítást körülvevő történelmi gyökerekkel rendelkező társadalmi kontextus nélkül, és ebből következően fordítások elemzését sem lehet e nélkül meg-ejteni. Különösen igaz ez abban az esetben, ha a forrásnyelvi szövegekben is van a múltban lezajlott történelmi, politikai eseményekre való utalás.
6. A társadalom és a szöveg között fennálló kapcsolat nem direkt. A társadalom és a szöveg között fennálló kapcsolat a fordítás révén jön létre. Mivel a fordítás eredményeképpen is diskurzus jön létre, a fordított szöveg révén is a társadalmi és kulturális struktúrák reprodukciója zajlik. Ennélfogva elmondható, hogy a fordított szöveg is tükrözi az ilyen struktúrákat. Ez egyúttal szükségessé teszi, hogy szövegelemzéskor ki kell térni a releváns társadalmi és kulturális struktúrák ismertetésére, és azoknak a célnyelvi szövegben való megjelenítésére.
7. A diskurzuselemzés alapján véve értelmező és magyarázó jellegű: amennyiben a fordítástudományban is szeretnénk alkalmazni a diskurzuselemzést, úgy értelmező és magyarázó jellegű megközelítést kell megvalósítanunk.
8. A diskurzus a társas cselekvés egyfajta formája. Főként annak köszönhetően, hogy a politika globális szinten, és egyre inkább a nemzetközi kapcsolatok színterén zajlik, a fordításkutatók mind nemzetközi, mind pedig nemzeti szinten egyre inkább azt érzékelik, hogy a fordítástudománynak a társadalmi kérdések felé is nyitottnak kell lennie (vö. Baker 2006). Ezzel kapcsolatosan elmondható, hogy a fordítás révén vagy olyan szövegek jönnek létre, amelyek elfogadják a fennálló társadalmi rendet és berendezkedést, vagy pedig ennek ellenpólusaként olyan szövegek keletkeznek, amelyek szembehelyezkednek a fennálló renddel, és a célnyelvi szövegek segítségével fejezik ki a fordítók ilyen célú politikai ellenállását (vö. Baker 2006).

Mint azt a fentiekben láthattuk, a van Dijk-féle CDA alaptételei illeszkednek a politikai szövegekkel foglalkozó fordítástudományi kutatások jellegéhez, tehát elvi síkon a CDA felhasználható fordítástudományi kutatások megvalósítása céljából.

4.2. A van Dijk-féle CDA

A van Dijk-i CDA fent ismertetett nyolc alaptétele alapján elmondható, hogy ez a modell az írott, illetve a beszélt szöveg, valamint a társadalmi kogníció, a hatalom, a társadalom és a kultúra közötti kapcsolatot kívánja feltérképezni. Ezen kapcsolatra összpontosítva az alábbiakban leírjuk a van Dijk-i CDA további főbb jellemzőit, elméleti alapjait és céljait.

4.2.1 A van Dijk-féle CDA meghatározása és főbb jellemzői

Van Dijk az általa megalkotott CDA-t a következőképpen határozza meg: „a CDA olyan diskurzuselemzési kutatásokat takar, amelyek azt tanulmányozzák, hogyan lehet a társadalmi hatalommal visszaélni, illetve társadalmi dominanciát és egyenlőtlenséget létrehozni, reprodukálni, illetve annak ellenállni írott és beszélt szövegek segítségével az [adott] társas és politikai kontextusban” (van Dijk 2001: 352). Röviden megfogalmazva: a CDA a diskurzus és a társadalom közötti kapcsolatot kívánja feltérképezni.

Van Dijk CDA-jának megközelítésmódját az alábbi négy tulajdonság jellemzi:

- (1) ez a megközelítés a társadalmi egyenlőtlenségekre és az elit csoportok problémakörére összpontosít. Ezen témák néhány aspektusa pedig erősen kötődik a politikához és a politikai diskurzushoz;
- (2) a CDA a dominancia kérdésével is foglalkozik: a társadalmi hatalomnak az elitek, az intézmények és egyes csoportok által való fenntartását elemzi, hiszen a dominancia potenciálisan „társadalmi egyenlőtlenséget és ezen belül politikai, kulturális, osztályszintű, etnikai, származásbeli és nemi egyenlőtlenséget” szülhet (van Dijk 1993: 250). A hatalom reprodukálása ebből kifolyólag magában foglalhatja a következőket: „a dominancia nyílt vagy kevésbé nyílt támogatását, megvalósítását, különféle megnyilvánulásait, legitimálását, tagadását, enyhítését és elkendőzését” (van Dijk 1993: 250). A van Dijk-i CDA legfontosabb jellemzőjének van Dijk azt tartja, hogy ez a megközelítés a diskurzus azon jellemzőit szándékozik feltérképezni és leírni, amelyek a hatalom és az ideológia reprodukációjában szerepet játszanak (van Dijk 1993);
- (3) ilyen értelemben a CDA azt írja le, hogy a szövegek hogyan reprodukálják a dominanciát, illetve hogyan küzdenek ellene. A hatalom és az ideológia reprodukciója, illetve az ellenük való küzdelem kétféle módon történhet. **Fentről lefelé** irányban, amikor a hatalommal rendelkezők az alacsonyabb státusú csoportokat elnyomják, vagy **lentől felfelé** irányban, amikor a kevesebb hatalommal rendelkező csoportok a hatalomnak ellenállnak. Ezen törekvések a társas relációk, valamint a szövegek és a szövegalkotók vonatkozásában „ellenállásban, együttműködésben és elfogadásban nyilvánulhat meg” (van Dijk 1993: 250). Van Dijk „kritikai megközelítése inkább az elitekre, és az egyenlőtlenség fenntartása céljából általuk alkalmazott diszkurzív stratégiákra összpontosít” (van Dijk 1993: 250), azaz van Dijk elsősorban a hatalomgyakorlás fentről lefelé irányuló módszereit kutatja;
- (4) a van Dijk-féle CDA azon a feltevésen alapul, hogy a „diskurzus- és a hatalomstruktúrák egymással összefüggenek” (van Dijk 1993: 250). Másrészt: a diskurzusnak társadalmilag és kulturálisan beágyazottnak kell lennie annak érdekében, hogy a dominanciát sikerrel tudja reprodukálni. Ezt van Dijk a következőképpen fogalmazza meg: „bizonyos társadalmi feltételeknek teljesülniük kell [...] annak érdekében, hogy a diskurzus

jellemzői sikerrel hozzájárulhassanak a dominancia reprodukciójához” (van Dijk 1993: 250). Erre tekintettel nyilvánvalóan létezni kell valamiféle kapcsolatnak a kommunikáció és azon társadalmi szereplők között, akik/ amelyek a diskurzuson keresztül a dominanciát gyakorolják, elfogadják, illetve az ellen fellépnek. Ez a kapocs van Dijk modelljében a társadalmi kogníció: „a társadalmi kogníció a szükségszerűen létező elméleti (és empirikus) kapcsolódási pont, azaz a diskurzus és a dominancia közötti hiányzó láncszem” (van Dijk 1993: 251). Ez azt jelzi, hogy nem elég pusztán a diskurzust és az abban résztvevőket megvizsgálni. A vizsgálódásnak ki kell terjednie azokra a kognitív és társadalmi folyamatokra, amelyek szerepet játszanak a hatalom, az ideológia és a társadalmi dominancia elfogadásában, illetve az ellene való küzdelemben.

4.2.2 A van Dijk-i CDA elméleti tézisei és céljai

A diskurzus és a társadalom között fennálló bonyolult kapcsolatra tekintettel van Dijk CDA-ja elsősorban a hatalommal való visszaélés eseteit és az ideológia reprodukcióját vizsgálja, továbbá az emiatt bekövetkező társadalmi igazságtalanságokat és egyenlőtlenségeket elemzi (van Dijk 1993). Ez az igen gyakorlatcentrikus megközelítés azonban nem jelenti azt, hogy a van Dijk-i CDA-nak ne lennének komoly elméleti alapjai. A van Dijk-i CDA csak az elméleti alapokra támaszkodva képes az általa kitűzött célt megvalósítani. Van Dijk (2001) az általa megalkotott CDA elméleti téziseit az alábbiakban ismertettek szerint foglalja össze:

- a CDA társadalmi problémákra és politikai témákra összpontosít;
- „a társadalmi problémák megfelelő kritikai elemzése csakis multidiszciplináris megközelítés segítségével hajtható végre” (van Dijk 2001: 353);
- a CDA nem pusztán leírja a diskurzusstruktúrákat, hanem kontextualizálja is a diskurzust, és megpróbálja annak jellemzőit elsősorban a társadalmi struktúrákkal társítani;
- és végül a „CDA arra kíváncsi, hogy a diskurzusstruktúrák egy adott társadalomban hogyan képesek hatalmi relációkat és dominanciát létrehozni, megszilárdítani, legitimizálni, reprodukálni, illetve azokat megkérdőjelezni” (van Dijk 2001: 353).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a van Dijk-i CDA társadalmi és – adott esetben – politikai elkötelezettséget mutató kutatási terület. Éppen úgy, ahogy ideális esetben – vélekedésünk szerint – a fordítástudománynak is annak kell lennie: tehát a fordítástudománynak is társadalmi és politikai elkötelezettséget kell mutatnia. Az alábbiakban összefoglaljuk azon átfedéseket, amelyek a van Dijk-i CDA és az általunk ideálisnak tartott fordítástudományi megközelítés céljai között megtalálhatók, és amelyek igazolják ezen CDA megközelítés fordítástudományi alkalmazását. Mint látni fogjuk, a van Dijk-i CDA társadalmi és politikai céljai ideális esetben – a van Dijk-i CDA általunk javasolt

fordítástudományi adaptációja révén – felfedezhetőek ugyanezen CDA fordítástudományi alkalmazásának céljai között.

- A van Dijk-i CDA-ban az elemző munkája „deklaráltan és végső soron politikai indíttatású” és célja, hogy „a kritikai megértés révén változásokat indítson el” (van Dijk 2001: 252). Feltevésünk szerint a CDA hasznos a fordítástudományban, hiszen a politikai szövegek olvasójában és fordítójában elősegíti a kritikai tudatosság létrejöttét, illetve növeli azt.
- A CDA segítségével megfogalmazott „kritika céltáblája azok a hatalmi elittek, amelyek a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságot megvalósítják, véghezviszik, konzerválják, legitimálják, elnézik, illetve azok létezéséről nem vesznek tudomást” (van Dijk 1993: 252). Így a CDA elemzést készítő kutató az elemzett diskurzust és a diskurzus segítségével létrejövő dominanciát, hatalmat és ideológiát létrehozó és reprodukáló személyeket kritizálja (van Dijk 1993). Ehhez hasonló módon elmondható, hogy ha a fordító valamely domináns politikai agenda szolgálatába áll, akkor így ő is hozzájárul a politikai dominancia fenntartásához. Ezzel mindenképpen tisztában kell lennie mind a fordítónak, mind pedig a befogadónak, aki a politikai szöveget felhasználja, és akire az ilyen szöveg hatással van. Ideális esetben tehát a politikai szövegek fordítója és befogadója is rendelkezik kritikai tudatossággal.

A fentiekből következően a van Dijk-féle CDA általunk javasolt fordítástudományi alkalmazásának (bővebben cikksorozatunk III. részében) explicit módon meg kell tudni jelenítenie az elemzett szöveggel összefüggésbe hozható társadalmi és politikai célokat, valamint azok megvalósításának eszközeit. Ahogy a fentiekből kitűnik, a van Dijk-féle CDA elméleti alapokon nyugszik, és segítségével elemezhetőek a diskurzus társadalmi, valamint a hatalommal és az ideológiával összefüggő aspektusai. Ezenfelül a CDA alkalmazása révén növelhetjük a politikai szövegek fordítójának és a célnyelvi szöveg befogadójának kritikai tudatosságát. Megállapítható tehát, hogy a van Dijk-i CDA fordítástudományi alkalmazásának potenciális társadalmi, politikai és fordítás-módszertani jelentősége van.

5. Összefoglalás

Tanulmányunkban a kritikai diskurzuselemzés kialakulásáról, majd a legjelentősebb kritikai diskurzuselemzési iskolákról írtunk. Végül bemutattuk a van Dijk-féle iskola alaptételeit, alapelveit és céljait, majd a van Dijk-i CDA fordítástudományi adaptációja mellett érveltünk. Tanulmánysorozatunk 2. része a fordítástudomány terén megjelent, hatalommal és politikával kapcsolatos, illetve kritikai diskurzuselemzési tanulmányokat ismerteti.

Irodalom

- Baker, M. 2006. *Translation and Conflict. A Narrative Account*. London and New York: Routledge.
- Fairclough, N. 1989. *Language and Power*. London and New York: Longman.
- Fairclough, N. 1992. Introduction. In: Fairclough, N. (szerk.). *Critical Language Awareness*. London and New York: Longman. 1–29.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*. London and New York: Longman.
- Fairclough, N. és Wodak, R. 1997. Critical Discourse Analysis. In: van Dijk, T. A. (szerk.). *Discourse as Social Interaction*. Thousand Oaks, USA: Sage Publications. 258–283.
- Fowler, R. és Kress, G. 1979. Critical Linguistics. In: Fowler, R., Hodge, B., Kress, G. and Trew, T. (szerk.). *Language as Control*. London: Routledge and Kegan Paul. 185–213.
- Hodge, R. és Kress, G. 1979. *Language as Ideology*. London and New York: Routledge.
- Munday, J. 2007. Translation and Ideology. A Textual Approach. *The Translator*. Vol. 13. No. 2. 195–217.
- van Dijk, T. A. 1985. Semantic Discourse Analysis. In: van Dijk, T. A. (szerk.). *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press. 103–135.
- van Dijk, T. A. 1993. Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society*. Vol. 4. No. 1. 249–283.
- van Dijk, T. A. 1997. Discourse as interaction in society. In: van Dijk, T. A. (szerk.). *Discourse as Social Interaction*. Thousand Oaks, USA: Sage Publications. 1–37.
- van Dijk, T. A. 1998. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Thousand Oaks.
- van Dijk, T. A. 2001. Critical Discourse Analysis. In: Tannen, D., Schiffrin, D. and Hamilton, H. E. (szerk.). *Handbook of Discourse Analysis*. London: Oxford Blackwell. 352–371.
- van Dijk, T. A. 2002. Political Discourse and Political Cognition. In: Chilton, Ch. and Schäffner, Ch. (szerk.). *Politics as Text and Talk. Analytical Approaches to Political Discourse*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins. 203–237.
- van Dijk, T. A. 2003. *Ideology and Discourse – A Multidisciplinary Introduction*. [Online]. Available: <http://www.discourses.org/download/articles/> [utoljára látogatva: 2008. április 29.].
- van Dijk, T. A. 2006. Discourse and Manipulation. *Discourse and Society*. Vol. 17. No. 2. 359–383.